

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-93>

УДК 339.5:633:334.72

АГРАРНИЙ ЕКСПОРТ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ТА СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ

AGRICULTURAL EXPORTS OF UKRAINE: ANALYSIS AND STRATEGIC PLANNING

Гуменюк Ярослав Миколайович

кандидат економічних наук, доцент,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0091-2758>

Humeniuk Yaroslav

Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko national university of Kyiv

У статті на основі аналітичних розрахунків досліджено наукові підходи до формування стратегії розвитку аграрного експорту. Ставилась мета проаналізувати сучасний стан експорту продукції аграрного сектору України та обґрунтувати перспективи його подальшого розвитку. Основу аналітичних розрахунків склали дані Державної служби статистики України до 2022 року. Тенденції експорту періоду воєнного стану систематизовано за даними аналізу прогнозів експертів та аналітичних платформ. Вибрано фактори, що впливають на стан аграрного експорту за аналізом багатофакторної регресійної моделі, серед яких значущими виявились ціна долара, випуск аграрної продукції, забезпеченість основними засобами, продуктивність праці, інвестиції в галузь тощо. Обґрунтовано стратегічні напрями нарощування експортного аграрного потенціалу України в сучасних умовах задля посилення позицій України на міжнародній арені навіть у період воєнного стану.

Ключові слова: аграрний експорт, агропродукція, аналітична складова, кореляційний аналіз, індикатори, індекси, воєнний стан, відбудова.

The agricultural sector of the economy is the international business card of the state, due to Ukraine's significant contribution to the world food market. It forms almost a quarter of the volume of the gross domestic product (GDP), and the high level of production, and in recent years its specialization and concentration, allows to develop exports. This is also facilitated by a number of legislative initiatives by which the state joined international agricultural markets. In general, the current state of agricultural exports is a consequence of the unprecedented economic and political situation and the incredible efforts made by business and the state for its development, so it is necessary to optimally use the advantages associated with the expansion of Ukraine's presence on international markets. The formation of a strategy for the post-war development of agricultural exports, the determination of its economic and commercial potential is an important scientific and methodological task, the approaches to which are based on analytical research methods. Based on the analysis of statistical data, it follows that a significant share of agricultural exports is occupied by crop products. In the pre-war year 2021, it accounted for \$15.5 billion, or 56% of total industry exports, primarily due to the grain group. Fats and oils of vegetable and animal origin occupied a niche of \$7.0 billion or 25% of exports, at the expense of sunflower oil. Finished products were exported for \$3.8 billion, or 14% of exports, the basis of which was sunflower cake. Revenue from the livestock industry amounted to \$1.4 billion, or 5% of exports, mostly poultry meat. The realities of wartime agricultural exports, as noted by the researchers, are: disruption of production and distribution logistics chains: destruction or idling of production facilities; pollution, mining or occupation of agricultural land; lack of specialized warehouses for storing products intended for export; impossibility of free movement of goods, especially by sea; insufficient rolling stock – wagons and trucks; protectionism of individual countries, etc. The embargo on the export of grain, which was temporarily introduced by Poland, Hungary, Romania and Slovakia in 2023, significantly hindered export activity. The disclosure and research of the analytical component of the formation of the strategy for the development of agricultural exports of Ukraine made it possible to determine that there is a direct dependence of the volumes of agricultural exports on the gross output of the industry, since the manufactured products are one of the components of the volumes of exports. The price of the dollar, the supply of agricultural enterprises with basic means, and the share of agriculture in total exports turned out to be significant influencing factors. The inverse dependence of the volume of agricultural exports on factors was demonstrated by labor productivity, an innovative component. The formation of the Strategy for the

post-war recovery and development of agricultural exports should be based on the close connection of the processes of foreign economic activity in the agricultural sector, the main role of the state, the improvement of legislation, the formation of an appropriate export infrastructure, the involvement of international donors in the domestic economy for its reconstruction and the organization of the management system of the agricultural sector.

Keywords: agricultural export, agricultural products, analytical component, correlation analysis, indicators, indices, martial law, reconstruction.

Постановка проблеми. Аграрний сектор економіки є міжнародною візитівкою держави, через значний внесок України у світовий продовольчий ринок. Він формує майже $\frac{1}{4}$ частку обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП), а високий рівень виробництва, а в останні роки і його спеціалізація та концентрація, дає розвивати експорт. Цьому сприяють також ряд законодавчих ініціатив, за якими держава долучилась до міжнародних аграрних ринків.

За даними Державної служби статистики, у довоєнний період частка продукції агропромислового комплексу в загальній структурі експорту товарів з України складала 31% у 2014 році та зросла до 41% у 2021 році (27,8 млрд \$), у 2022 році – 53%, а за півріччя 2023 року Навчально-науковий до 61%. Таке стрімке зростання спричинено тим, що зарубіжні партнери України всіляко сприяють стабілізації її економіки, зокрема й підтримкою експорту.

У чинній Стратегії експортної політики України [17] зазначено, що основними її цілями є: підвищення конкурентоспроможності продукції та розширення товарної номенклатури експорту; диверсифікація ринків збуту, підтримка і розвиток існуючих ринків; просування українського бренду та інформаційно-аналітичне забезпечення аграрного експорту. Редакція даного документу відбулась 12.05.2023 р., але деякі проблеми залишаються недостатньо висвітленими, в силу постійної зміни ситуації з аграрним експортом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості стану та розвитку аграрного експорту України досліджують вчені: Артиш В. та ін. [1], Батюк Р. [2], Бородіна О. [3], Гадзало Я., Лузан Ю. [4], Демчак І. та ін. [5], Карасьова Н. [10; 11], Матвіїшин Є. [12] Науменко Н. [13], Негрей М. та ін. [14], Нівецький О. [15], Осташко Т. [16], Фіщук І. [20], Boryshkevych І. та ін. [22], Feng F. та ін. [23], Hussein H. та ін. [24], Lukash S. та ін. [25], REXHAJ F. [26], Steinbach S. [27], Verbytska H. [28]. Дослідження стосуються моделювання розвитку зовнішньоекономічної діяльності, оцінки впливу російсько-української війни на продовольчу безпеку та структуру торгівлі, місця України в процесах

аграрного розвитку світової економіки, участі міжнародних організацій у вирішенні проблем аграрного сектора України тощо. Питання аграрного експорту практично є топовою темою для вітчизняних та зарубіжних політичних платформ, ЗМІ, професійних аграрних об'єднань.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливим є те, що міжнародні партнери України підтримують її на всіх рівнях. Так, поствоєнне відновлення України згідно плану Маршала [30] у 750 млрд дол. США, передбачає виділення 120-150 млрд доларів на розширення та інтеграцію логістики з ЄС, 150 млрд доларів на енергетичну незалежність та зелений курс. У Плані зазначено, що Україна «повинна створити стратегію розвитку агропродовольчого сектору у післявоєнний період, ставити пріоритет для розвитку та підтримки більш гнучких та децентралізованих агропродовольчих систем ... використовувати практики точного землеробства, сівозмін, ... впровадити нові технології, ... взяти курс на адаптацію продовольчої системи до зовнішніх викликів та забезпечити екологічну і продовольчу безпеку».

Загалом, сучасний стан аграрного експорту є наслідком безпрецедентності економічної і політичної ситуації та неймовірних зусиль, які бізнес та держава докладають до його розвитку, тому необхідне оптимальне використання переваг, пов'язаних з розширенням присутності України на міжнародних ринках. Формування стратегії поствоєнного розвитку аграрного експорту, визначення його економічного та товарного потенціалу є важливою науково-методологічною задачею, підходи до вирішення якою базуються на аналітичних методах дослідження.

Мета дослідження полягає у визначенні вектору стратегії повоєнного розвитку аграрного експорту України.

Завдання дослідження: розкрити стратегію повоєнного розвитку аграрного експорту через подолання сучасних викликів виробництва, формування ланцюга доданої вартості, забезпечення продовольчого балансу, стабільних обсягів і асортименту експорту про-

довольства, налагодження ефективних шляхів логістики, вирішення загальних проблем продовольчої безпеки країни та світу.

Матеріали і методи дослідження.

У статті використано загальнонаукові методи, зокрема систематизація нормативної на наукової інформації – для оцінки стану аграрного експорту України; аналізу і синтезу при дослідженні структури і динаміки експорту, статистичних методів для встановлення щіль-

ності зв'язку між факторами впливу на обсяги аграрного експорту, графічний – для наочного відображення результатів.

Для дослідження використано сукупність інформаційних та методичних джерел, зокрема таблицю товарної структури експорту за 2010–2023 рр. (табл. 1).

Протягом 2010–2015 років характерним було скорочення виручки від аграрного експорту, структура якої мала 7,7% тварин-

Таблиця 1

Товарна структура експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції за період 2010–2023 рр., млн дол.

Код і назва товарів	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023*
Усього (коди 1-24)	9936,0	14563,1	18611,8	22144,2	22179,4	27708,9	23389,5	10143,1
I. Продукти тваринні	771,4	823,4	1210,6	1277,0	1188,2	1345,2	1471,8	558,1
01 живі тварини	3,6	25,6	45,8	62,5	51,5	40,9	38,8	17,3
02 м'ясо	90,2	377,7	646,0	711,9	652,1	845,6	923,8	355,9
03 риба	21,0	13,0	25,0	33,6	42,2	57,2	42,4	7,8
04 молоко, яйця; мед	648,8	386,5	480,9	453,9	426,5	378,5	452,1	171,9
05 інші продукти	7,8	20,7	12,9	15,1	15,8	23,1	14,8	5,1
II. Продукти рослинні	3976,2	7971,5	9886,1	12914,5	11883,2	15538,0	13472,7	5869,6
06 живі рослини	1,8	2,3	4,4	6,5	5,7	8,1	5,0	1,8
07 овочі	119,2	97,2	235,7	184,5	168,1	196,6	102,7	41,9
08 плоди та горіхи	208,8	154,1	228,6	260,1	238,4	368,2	313,0	82,3
09 кава, чай	9,9	10,6	12,1	11,7	15,0	15,9	11,0	4,3
10 зернові культури	2467,1	6057,5	7240,6	9633,3	9410,7	12343,8	9108,2	4604,1
11 борошномельна	80,8	117,9	175,8	202,1	154,5	148,3	139,4	82,1
12 олійні	1085,7	1475,5	1954,1	2563,2	1842,4	2435,2	3757,7	1032,7
13 шелак	1,3	0,5	1,1	0,8	0,9	3,6	2,4	0,9
14 матеріали	1,7	55,9	33,7	52,2	47,4	18,3	33,5	19,5
III. Жири та олії	2617,3	3299,8	4496,5	4732,2	5746,9	7037,2	5948,6	2426,8
IV. Готові продукти	2571,1	2468,4	3018,6	3220,4	3361,0	3788,5	2496,9	1288,6
16 з м'яса, риби	48,7	12,5	21,7	22,8	22,6	28,9	30,8	11,3
17 цукор	206,5	169,5	366,9	254,4	250,3	246,5	299,6	269,7
18 какао	591,6	187,3	204,1	204,6	201,4	224,0	147,0	61,1
19 продукти зерна	254,3	267,9	268,3	269,4	313,1	414,6	251,8	115,8
20 продукти овочів	210,4	183,9	172,3	191,9	172,6	200,6	222,6	74,8
21 різні продукти	122,9	117,2	132,0	142,7	159,6	177,3	119,7	61,8
22 напої	443,7	183,6	229,8	210,8	223,7	310,4	204,7	107,9
23 залишки	479,1	995,8	1224,8	1486,2	1576,5	1733,1	1081,8	557,2
24 тютюн	213,9	350,8	398,7	437,6	441,3	453,0	138,8	29,0

*за січень-травень

Джерело: за даними [7; 9]

ницької, 40% рослинницької та 25% готової продукції. Проте, уже в 2015 році спостерігалося її зростання, а за 2018 рік загальний експорт продукції склав 18,6 млрд дол. США, що на 87% більше ніж за 2010 рік та на 28% більше 2015 року. За результатами 2022 року загальний експорт продукції з України становив 23,4 млрд дол. США, що у 2,35 разів вище рівня 2010 року, на 80% більше порівняно з 2015 роком, але на 16% нижче попереднього 2021 року. За перше півріччя 2023 року експорт на 10% вище річного рівня 2010 року. Якщо у загальній структурі експорту у 2010 році частка агропродукції складала 18,4%, то починаючи з 2016 року вона не була нижчою 40%.

Для розрахунку факторів впливу на розвиток аграрного експорту України використано наступні вихідні дані (табл. 2).

Методичний апарат дослідження опирається на побудову багатофакторної регресійної моделі:

$$y_{(x)} = f(x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_n), \quad (1)$$

де $y_{(x)}$ – обсяг річного аграрного експорту; x_i – фактори впливу; n – кількість факторів [21].

Також використано економічні індикатори для оцінки рівня розвитку аграрного експорту України індексним методом за період 2010–2021 рр. (табл. 3).

Передбачається аналіз індикаторів для оцінки рівня розвитку аграрного експорту

Таблиця 2

Базові дані для розрахунку факторів впливу на розвиток аграрного експорту України, 2010–2021 рр.

Роки	Обсяг експорту млн дол	Валовий випуск млн дол	Основні засоби млн дол	Інвестиції в капітал млн дол	Найманих осіб, тис	Рентабельність, %	Індекс продукції	Ціна долара грн
	Y	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
2010	7364	23710	8727	1432	724,8	22,9	120,2	7,80
2014	13572	32043	7373	1407	596,0	20,6	102,2	11,90
2015	12094	25550	4869	1242	569,4	41,7	95,2	21,84
2016	12831	26635	5729	1975	583,4	32,4	106,3	25,55
2017	14930	27330	6922	2340	565,1	22,4	97,8	26,60
2018	15593	32022	8539	2430	545,7	18,3	108,2	27,21
2019	18923	33500	11201	2287	535,0	19,2	101,4	25,85
2020	18811	33940	11515	1880	499,9	18,6	89,8	29,96
2021	27900	51360	12629	928	484,4	40,3	116,4	27,20

Джерело: за даними [6–9]; ідея [20]

Таблиця 3

Економічні індикатори розвитку аграрного експорту України за період 2010–2021 рр.

Роки	Агро експорт на:			
	Валовий випуск	Основні засоби	Наймані особи	Загальний експорт
	X_1/Y	X_2/Y	Y/X_4	Y_6/Y_3
2010	3,22	1,19	10,16	18,4
2014	2,36	0,54	22,77	31,2
2015	2,11	0,40	21,24	35,3
2016	2,08	0,45	21,99	42,0
2017	1,83	0,46	26,42	41,0
2018	2,05	0,55	28,57	39,4
2019	1,77	0,59	35,37	44,3
2020	1,80	0,61	37,63	45,1
2021	1,84	0,45	57,60	40,6

Джерело: розрахунки за даними табл. 2, ідея [10, с. 154–160]

України за період 2010–2021 рр. на основі визначення їх нормованого та загального значення. Співвідношення кожного показника за аналізовані роки розраховується до середнього значення за весь період. Інтегральний індикатор (індекс) за кожен рік розраховано як середнє арифметичне значення суми індексів обраних факторів на певний рік за всіма групами показників за формулою [21]:

$$I_{в(оз, пр., че)} = x_i / (x_i - x_c)^2, \quad (2)$$

$$I_3 = (I_в + I_{оз} + I_{пр} + I_{че}) / n, \quad (3)$$

де x_i – значення фактора у визначеному періоді, x_c – середнє значення фактора за період спостережень, I_3 – загальний індекс за групами показників; $I_в$ – індекс випуску; $I_{оз}$ – індекс основних засобів; $I_{пр}$ – індекс продуктивності; $I_{че}$ – індекс частки експорту, n – кількість індексів.

Результати дослідження та їх обговорення. За аналізом статистичних даних слідує, що ємну частку в аграрному експорті займає продукція рослинництва. У довоєнному 2021 році на неї припадало 15,5 млрд \$, чи 56% загального галузевого експорту, насамперед за рахунок зернової групи. Жири і олії рослинного та тваринного

походження зайняли нішу 7,0 млрд \$ чи 25% експорту, за рахунок соняшникової олії. Готових продуктів експортовано на 3,8 млрд \$, чи 14% експорту, основу якого склала макуха соняшника. Виручка від галузі тваринництва склала 1,4 млрд \$, чи 5% експорту, переважно це м'ясо птиці.

Динаміка обсягів та товарної структури агропродукції у зовнішній торгівлі з періоду введення воєнного стану в 2022 році приведена на рис. 1.

За оцінками науковців Інституту аграрної економіки, обсяги експорту за 2022 рік могли б стати рекордними для України за всю історію незалежності [29], проте внаслідок втрат логістики і виробництва через повномасштабну агресію РФ, експорт товарів був на 35% менше порівняно із 2021 роком. За даними Української Асоціації Аграрного Експорту [17], позитивну динаміку продемонстрували продукти з доданою вартістю, насамперед молокопродукти, яйця, борошно і макарони, кондитерська продукція.

Структура та географія аграрного експорту України за січень-липень 2023 р. приведена на рис. 2.

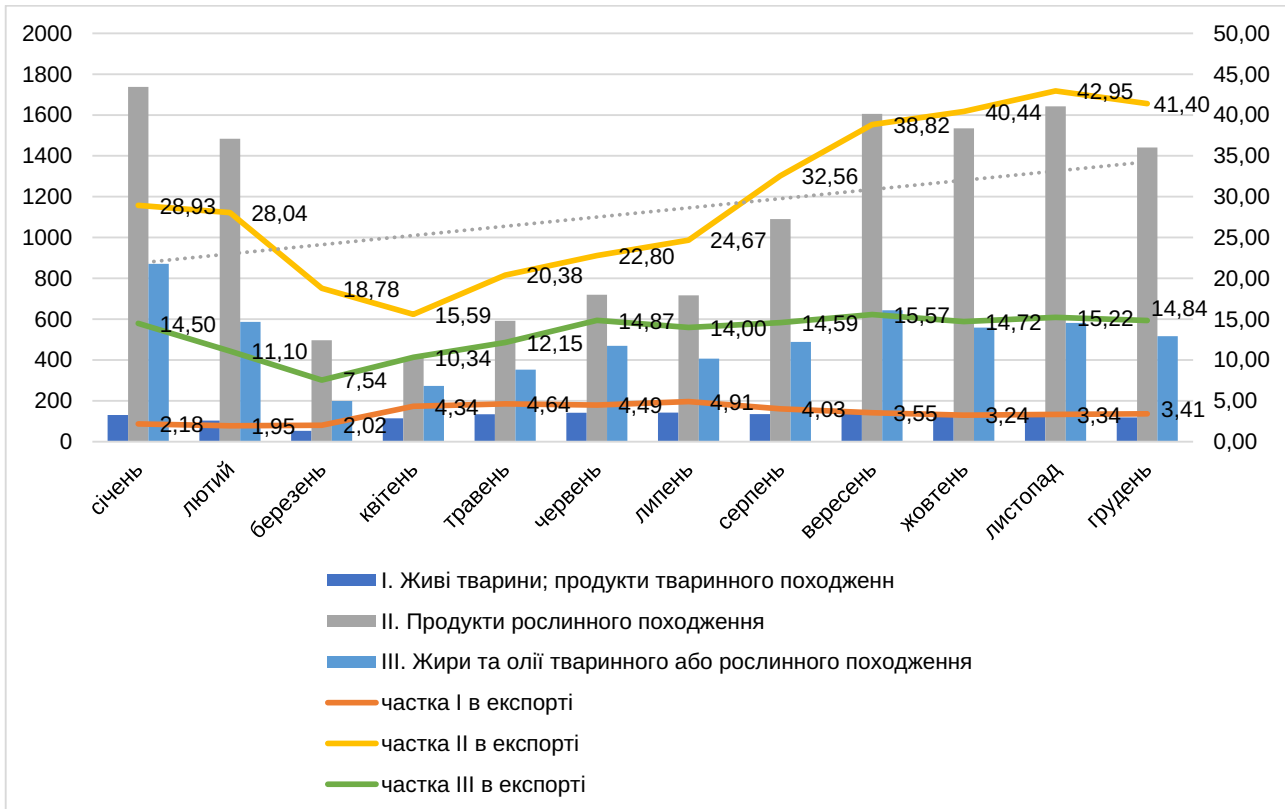

Рис. 1. Динаміка обсягів та товарної структури агропродукції у зовнішній торгівлі, 2022 р., млн дол. США, %

Джерело: дані [9; 19]

Рис. 2. Структура та географія аграрного експорту України за січень-липень 2023 р.

Джерело: [19]

Проведення кореляційного аналізу засобами Excel за даними таблиці 2, дало змогу побудувати матрицю парних коефіцієнтів кореляції (табл. 4).

Розрахункове значення розподілу Фішера ($F_{\text{розрах}}=2,811$ регресія та $F_{\text{розрах}}=105,631$ для залишку) близьке до критичного ($F_{\text{крит}}=2,178$), перевірка за t-тестом Стюдента показує ($t_{\text{табл}}=2,821$) для значення коефіцієнта детермінації на рівні 0,99, а для точки перетину Y він від'ємний. Аналіз показує, що обсяги експорту сільськогосподарської продукції залежать не від факторів, які були включені до моделі, і про незначний обсяг вибірки спостережень (9 років). Тому необхідна оцінка кожного фактору очікуваного впливу на аграрний експорт за коефіцієнтом рангової кореляції r-Спірмена (табл. 5).

За факторами x_3, x_5, x_6 встановлено відсутність зв'язку між параметрами валютної аграрної виручки від експорту та інвестицій в капітал рентабельністю і індексом продукції за значенням p-критерію ($p > 0,05$), тому вони виключені з аналізу. Результати кореляційного аналізу за зваженими факторами впливу на аграрний експорт України приведено у табл. 6.

Рівняння залежності аграрного експорту від зважених факторів впливу наступне:

$$y = 4739,98 + 0,4738x_1 + 0,1834x_2 - 15,4842x_4 + 140,3243x_7 \quad (4)$$

де x_1 – валовий випуск продукції сільськогосподарства відповідного року (млн дол. США); x_2 – забезпеченості основними засобами виробництва, (млн дол. США); x_4 – наймані працівники (тис. осіб); x_7 – ціна долара (грн) за значеннями відповідного року.

За формальними критеріями рівняння є статистично значущим, оскільки розрахун-

кове значення розподілу Фішера ($F_{\text{розрах}}=68,308$) значно перевищує критичне ($F_{\text{крит}}=2,108$). Значення коефіцієнта детермінації на рівні 0,99 свідчить про високий ступінь надійності побудованої моделі, а також показує, що обсяги експорту сільськогосподарської продукції залежать від факторів, які були включені до моделі.

Відповідно до розрахунків, збільшення валового випуску продукції сільськогосподарства на 1 млн дол. в рік сприяє росту обсягу річного аграрного експорту на 0,478 млн дол. Забезпеченість основними засобами на 1 млн дол. формує 0,183 млн дол. експортної виручки, а зростання числа найманих на тисячу осіб зменшує експорт на 15,48 млн дол. відповідно. Найвищий рівень впливу демонструє вартість долара – його ріст на 1 млн дол. спричиняє зростання вартості експорту на 0,140 млн дол. відповідно.

Розрахунки загального індексу аграрного експорту України за період 2010–2021 рр. та основні 4 індикаторів (табл. 7) та їх графічне зображення приведені у табл. 7 та на рис. 3.

Таким чином, виявлені ефекти, загальний індекс аграрного експорту за роками показує його спадаючу тенденцію. За аналізований період з базового показника $I_3 = 5,25$ у 2010 році він знизився до 2,23 у 2021 році. На нашу думку, причиною такого спаду є зміна курсу долара, крім інших організаційних і регульовальних моментів експортної діяльності. За добором коефіцієнтів розрахунку (табл. 3) визначено, що ймовірність спадної тенденції аграрного експорту складає 23% зі щорічним зниженням у 36 млн дол. експортної виручки.

Таблиця 4

Результати кореляційного аналізу за обраними факторами впливу на аграрний експорт України за 2010–2021 рр.

4.1. Матриця парних коефіцієнтів кореляції

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇
Y	1							
X ₁	0,958367	1						
X ₂	0,890459	0,818526	1					
X ₃	-0,35077	-0,49792	-0,07955	1				
X ₄	-0,88662	-0,77527	-0,88206	0,185162	1			
X ₅	0,17739	0,22643	-0,22709	-0,73958	-0,07389	1		
X ₆	0,500263	0,621592	0,242557	-0,23933	-0,17157	0,324788	1	
X ₇	0,426781	0,206941	0,436099	0,375788	-0,68159	-0,01671	-0,00154	1

4.2. Регресійна статистика

Коефіцієнт множинної кореляції R	0,99998525
Коефіцієнт детермінації R ²	0,9999705
Нормований коефіцієнт детермінації R ²	0,999764
Стандартна похибка	88,36
Спостережень	9

4.3. Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS пояснена сума квадратів	df ступені свобод	MS дисперсія на 1 ступінь свободи	F фактичне значення розподілу Фішера	P-значення	F критичне
Регресія	248278739,9	8	31034842,49	2,811674946	0,010802363	2,108688484
Залишок	8161561940	7	1165937420	105,6308578	6,57763E-30	2,178155555
Похибка	618119524,1	56	11037848,64			

Таблиця 5

Коефіцієнт рангової кореляції r-Спірмена

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇
r _{емп}	0.93333	0.71667	0.11667	-0.91667	-0.38333	-0.1	0.76667
r _{0.01}	0.833	0.833	0.833	0.833	0.833	0.833	0.833
r _{0.05}	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7
	зв'язок між параметрами p≤0,01 існує	зв'язок між параметрами p≤0,05 існує	зв'язок між параметрами відсутній	зв'язок між параметрами p≤0,01 існує	зв'язок між параметрами відсутній	зв'язок між параметрами відсутній	зв'язок між параметрами p≤0,05 існує

Джерело: [21]

Відносно позитивною динамікою характеризується індекс частки аграрного експорту I_{че}, забезпеченості основними засобами I_{оз}.

Таким чином, досліджено причинно-результативні зв'язки між встановленими і статистично зваженими факторами впливу на аграрний експорт. Поглиблений аналіз вима-

гає наявності оперативних даних, а значні їх бази закриті у зв'язку з введенням воєнного стану. Тобто за даними приведеного аналізу маємо ситуацію, яка склалась у галузі до повномасштабного вторгнення рф.

Реаліями аграрного експорту воєнного часу, як зазначається дослідниками, є: пору-

Таблиця 6

**Результати кореляційного аналізу за зваженими факторами впливу
на аграрний експорт України за 2010–2021 рр.**

6.1. Матриця парних коефіцієнтів кореляції

	Y	X1	X2	X4	X7
Y	1				
X1	0,958367	1			
X2	0,890459	0,818526	1		
X4	-0,88662	-0,77527	-0,88206	1	
X7	0,426781	0,206941	0,436099	-0,68159	1

6.2. Регресійна статистика

Коефіцієнт множинної кореляції R	0,992759691
Коефіцієнт детермінації R ²	0,985571803
Нормований коефіцієнт детермінації R ²	0,971143607
Стандартна похибка	977,1403208
Спостережень	9

6.3. Дисперсійний аналіз

Джерело варіації	SS пояснена сума квадратів	df ступені свобод	MS дисперсія на 1 ступінь свободи	F фактичне значення розподілу Фішера	P значення	F критичне
Регресія	260885582,7	4	65221396	68,30873	0,000619	2,108688484
Залишок	3819212,826	4	954803,2			2,178155555

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	t-статистика	P-рівень
Y	4739,98612	13041,9752	0,363441	0,734669
X ₁ перетин	0,473801963	0,096542681	4,907694	0,008
X ₂ перетин	0,183491659	0,203904618	0,89989	0,419058
X ₄ перетин	-15,48420956	15,79857085	-0,9801	0,382529
X ₇ перетин	140,3243787	112,1270571	1,251477	0,278954

Джерело: розраховано автором

шення виробничо-збутових логістичних ланцюгів: знищення або незавантаженість виробничих потужностей; забруднення, мінування або окупація сільськогосподарських угідь; недостатність спеціалізованих складів для зберігання продукції, призначеної на експорт; неможливість вільного пересування вантажів, особливо морськими шляхами; недостатність рухомого складу – вагонів та вантажних автомобілів; протекціонізм окремих країн та ін. Суттєво перешкодило експортній діяльності ембарго на експорт зернових, яке у 2023 році тимчасово ввели Польща, Угорщина, Румунія та Словаччина [3; 12; 14; 15; 25; 29].

Тому подальше зростання експорту пов'язано з надскладними проблемами,

внаслідок повномасштабного російського вторгнення, що безпрецедентно загострило проблеми національної безпеки, економіки загалом та продовольчої безпеки зокрема [4], які має вирішувати держава. Тому актуальними є дослідження напрямів стратегії повного розвитку аграрного експорту України.

У Стратегії аграрного експорту [17] вказано, що основними викликами для подальшого розвитку агропромислового сектору України в контексті нарощування аграрного експорту є: адаптація до зміни агрокліматичних умов; стимулювання пропозиції (нарощування виробництва) в умовах обмеженого внутрішнього попиту; необхідність гарантування безпечності продукції (санітарні та фітосанітарні заходи, розвиток системи державного контролю);

Таблиця 7

Розрахунки загального індексу аграрного експорту України за період 2010–2021 рр.

Роки	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Xc	S
I_B	x_i	3,22	2,36	2,11	2,08	1,83	2,05	1,77	1,8	1,84	2,1
	$X_i - X_c$	1,1	2,36	2,11	2,08	1,83	2,05	1,77	1,8	1,84	0
	$(X_i - X_c)^2$	1,21	5,57	4,45	4,33	3,35	4,2	3,13	3,24	3,39	1,91
	I	0,88	0,65	0,58	0,57	0,5	0,56	0,48	0,49	0,5	
I_{oz}	x_i	1,19	0,54	0,4	0,45	0,46	0,55	0,59	0,61	0,45	1
	$X_i - X_c$	0,61	0,54	0,4	0,45	0,46	0,55	0,59	0,61	0,45	0
	$(X_i - X_c)^2$	0,37	0,29	0,16	0,2	0,21	0,3	0,35	0,37	0,2	0,52
	I	4,35	1,98	1,46	1,65	1,68	2,01	2,16	2,23	1,65	
I_{np}	x_i	10	23	21	22	26	29	35	38	58	29
	$X_i - X_c$	-19	23	21	22	26	29	35	38	58	0
	$(X_i - X_c)^2$	358	518	451	484	698	816	1251	1416	3318	32
	I	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,04	0,06	
I_{che}	x_i	18	31	35	42	41	39	44	45	41	2
	$X_i - X_c$	16	31	35	42	41	39	44	45	41	0
	$(X_i - X_c)^2$	265	973	1246	1764	1681	1552	1962	2034	1648	38
	I	0,01	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	
I_z	5,26	2,66	2,09	2,27	2,24	2,63	2,71	2,79	2,23		

Джерело: розраховано автором

трансформація структури експорту в бік збільшення частки продукції переробки; необхідність поліпшення умов доступу до зовнішнього ринку для вітчизняних експортерів; необхідність урізноманітнення товарних позицій експорту.

З врахуванням здійснених аналітичних розрахунків, Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року має бути приведена у відповідність до викликів як виробничої так і логістичної та регульовальної складових. Окремі напрями розвитку експортної стратегії аграрного сектору України в рамках поствоєнного відновлення приведено у табл. 8.

Наразі Міністерство аграрної політики та продовольства України [6] здійснило важливе нововведення – надало доступ користувачам до ексклюзивної інформації щодо міжнародних котирувань аграрної продукції. Завдяки цьому можна відстежувати світові ціни на основні види сільськогосподарської продукції: перевіряти міжнародні ціни у портах західних та східних країн, Латинської Америки та України, а також на міжнародних біржах. Графіки цін будуються як за місяць, так і за всю історію спостережень.

Також Мінекономіки розроблена Крос-секторальна стратегія міжнародної торгівлі [18], де зазначено складові по критичному

імпорті, інформація щодо стану використання експортно-імпортних квот, нетарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності, підтримка експорту та моніторинг реалізації Експортної стратегії України (exportstrategy.me.gov.ua) та виділень сектор харчової та переробної промисловості.

Висновки. Розкриття та дослідження аналітичної складової формування стратегії розвитку аграрного експорту України дало змогу визначити, що існує пряма залежність обсягів аграрного експорту від валового випуску галузі, оскільки вироблена продукція є однією зі складових обсягів експорту. Значними факторами впливу виявились ціна долара, забезпеченість аграрних підприємств основними засобами, частка аграрного у загальному експорті. Обернену залежність обсягу аграрного експорту від факторів продемонстрували продуктивність праці, інноваційна складова.

Формування Стратегії повоєнного відновлення і розвитку аграрного експорту має базуватись у тісному зв'язку процесів зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі, головною роллю держави, удосконаленням законодавства, формування належної експортної інфраструктури, залучення міжнародних донорів у вітчизняну економіку задля її відбудови та організації системи управління аграрним сектором.

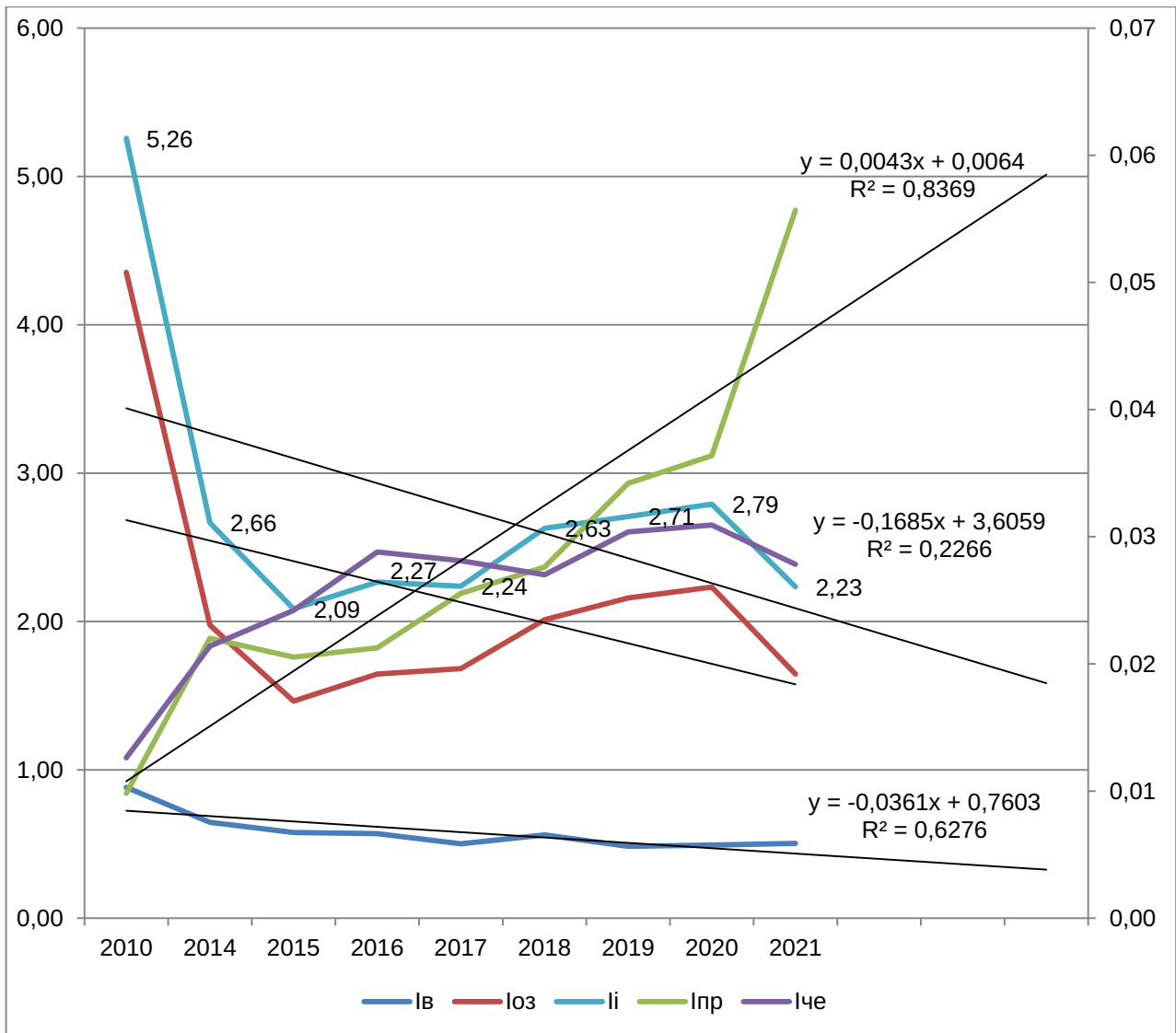

Рис. 3. Динаміка індексів факторів аграрного експорту України за 2022–2021 рр.

Джерело : побудовано за даними табл. 7

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Таблиця 8

Напрями розвитку експортної стратегії аграрного сектору України в рамках поствоєнного відновлення

Напря́м	Реаліза́ція заходів
1	2
Підвищення конкурентоспроможності продукції та розширення товарної номенклатури експорту	
Впровадження інструментів оцінки експортного потенціалу	формування Методики оцінки експортного потенціалу за основними видами продукції забезпечення проведення моніторингу ринку сільськогосподарської продукції проведення оцінки процедури ведення кількісно-якісного обліку з урахуванням міжнародного досвіду проведення регулярних консультацій з галузевими асоціаціями

Продовження Таблиці 8

1	2
Надання державної підтримки вітчизняним експортерам	розроблення механізму державної фінансової підтримки суб'єктів виробництва: включення обладнання для харчової та переробної промисловості до програми компенсації вартості техніки та обладнання для агропромислового комплексу; часткову компенсацію відсоткової ставки за залученими у національній валюті банківськими кредитами під час модернізації виробництва продукції харчової та переробної промисловості розроблення механізму державної фінансової підтримки виробників сільськогосподарської і харчової продукції під час створення ними кооперативів з метою формування товарних партій для експорту розроблення механізму державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання під час виробництва ними органічної продукції та харчових продуктів, невластивих для українського ринку, але трендових та дефіцитних на ринку інших країн передбачення перегляду постанови Кабінету Міністрів України щодо визначення рівня локалізації під час виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання з метою запровадження механізму стимулювання переоснащення виробників
Диверсифікація ринків збуту, підтримка і розвиток існуючих ринків	
Впровадження інструментів оцінки потенційної привабливості зовнішнього ринку продукції	проведення моніторингу світового ринку продовольства в розрізі країн, товарів та послуг для виявлення нових, потенційно привабливих ніш та напрямів

Джерело: сформовано за Планом заходів із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМ № 428-р від 12.05.2023

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артиш В., Артиш Н., Артиш І. Місце України в процесах аграрного розвитку світової економіки. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 144. Р. 49–57. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2478>
2. Батюк Р. Моделювання зовнішньоекономічної взаємодії аграрних підприємств України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-39>.
3. Бородіна О. М. Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо подолання їх наслідків: політекономічний зріз. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 41–53. URL: http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_06_041_uk.pdf
4. Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Зовнішньоекономічна діяльність та результативність функціонування аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 6–17. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104006>
5. Демчак І. М., Митченко О. О., Трофімова Г. В. Зовнішньоторговельний обіг продукції АПК. Київ : НДІ «Укragропромпродуктивність», 2020. 50 с.
6. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства. URL: <https://minagro.gov.ua/>
7. Офіційний сайт Державної митної служби України. URL: <http://customs.gov.ua/>
8. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/>
9. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Карасьова Н. А. Експортоорієнтована діяльність аграрного сектора в умовах глобалізації світової економіки. Житомир : Полісся, 2016. 256 с.
11. Карасьова Н. А. Методологічні особливості дослідження експортоорієнтованої діяльності. *Бізнес Інформ*. 2019. № 7. С. 154–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2019_7_22.

12. Матвіїшин Є. Г., Гаврюшина М. Є. Прогнозування впливу російської військової агресії на обсяги виробництва та експорту української аграрної продукції. *Ефективність державного управління*. 2023. № 4(73). С. 51–55. DOI: <https://doi.org/10.36930/507308>
13. Науменко Н. С. Перешкоди на шляху українського зернового експорту: економічні наслідки першого року війни. *Rebuild Ukraine: справа всього цивілізованого світу*. Вежа-Друк, 2023. С. 16–21.
14. Негрей М., Тараненко А., Костенко І. Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1474/1420/>
15. Нівеєвський О. Дотація ЄС на транзит українського зерна піде у кишеню трейдерам, а не аграріям. URL: <https://agroportal.ua/news/finansy/dotaciya-yes-na-tranzit-ukrajinskogo-zerna-pide-u-kishenyu-treyderam-a-ne-agrariyam>
16. Осташко Т. О. Експорт агропродовольчих товарів у ЄС: перспективи і завдання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 83–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_1_8
17. Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Розпорядження КМУ від 10 липня 2019 р. № 588-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text>
18. Крос–секторальна експортна стратегія «вдосконалення навичок». Дослідження. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=308d7f4c-4b86-42ad-b526-3cd3e0023cd9>
19. Українська Зернова Асоціація. URL: <https://uga.ua/statistika-zernovogo-koridoru/>
20. Фіщук І. О. Статистичний аналіз експорту продукції аграрного сектору економіки України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. № 5. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-5-03-03>.
21. Шибанін В. С., Шибаніна О. І., Хилько І. І. та ін. Економетрія. Лабораторний практикум в EXCEL : навч. посібник. Миколаїв, 2012. 480 с. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2764/1/EKON_2012.pdf
22. Boryshkevych, I., Halas, L., Yakubiv, V., Hryhoruk, I., & Turala, M. (2023, March). Modeling the sustainable development of the foreign economic activity of agricultural enterprises (case for Ukraine). In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1150, No. 1, p. 012009). URL: <https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2023E%26ES.1150a2009B/abstract>
23. Feng, F., Jia, N., & Lin, F. (2023). Quantifying the impact of Russia–Ukraine crisis on food security and trade pattern: evidence from a structural general equilibrium trade model. *China Agricultural Economic Review*, 15(2), 241–258. URL: <http://surl.li/kdxуа>
24. Hussein, H., & Knol, M. (2023). The Ukraine War, Food Trade and the Network of Global Crises. *The International Spectator*, 1–22. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03932729.2023.2211894>
25. Lukash, S. M., Sokhan, I. V., & Danko, Y. I. (2023). Research on foreign economic activity of agrarian enterprises of Ukraine. URL: <https://repo.snau.edu.ua/handle/123456789/10623>
26. Rexhaj, F., Vilks, A., Sirenko, N., Dubinina, M., Melnyk, O., & Bodnar, O. (2023). Participation of international organisations in solving the problems of the agricultural sector of Ukraine. *International Journal of Environmental Studies*, 80(2), 324–333. URL: <https://science.rsu.lv/en/publications/participation-of-international-organisations-in-solving-the-probl>
27. Steinbach, S. (2023). The Russia–Ukraine war and global trade reallocations. *Economics Letters*, 226, 111075. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165176523001003>
28. Verbytska, H. L. (2023). Проблеми вітчизняних експортерів в умовах воєнного часу. *The actual problems of regional economy development*, 1(19), 167–176. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde>
29. Пугачов М. 2022 року Україна суттєво посилила європейський вектор аграрного експорту. URL: <http://surl.li/kgууу>
30. План Маршалла для післявоєнного відновлення України. Пропозиції ГД ООН в Україні. URL: <http://surl.li/efyzy>

REFERENCES:

1. Artysh, V., Artysh, N., & Artysh, I. (2023) Mistse Ukrainy v protsesakh ahrarnoho rozvytku svitovoi ekonomiky [The place of Ukraine in the processes of agrarian development of the world economy]. *Scientific Collection «Inter-Conf»*, (144), pp. 49–57. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2478>
2. Batiuk, R. (2022) Modeliuvannya zovnishnoekonomichnoi vzaiemodii ahrarnykh pidpriemstv Ukrainy [Modeling of foreign economic interaction of agricultural enterprises of Ukraine] *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. no. 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-39>

3. Borodina O. M. (2022) Voienni zahrozy hlobalnii prodovolchii bezpetsi ta pershi mizhnarodni reaktsii shchodo podolannia yikh naslidkiv: politekonomichniy zriz [Military threats to global food security and the first international responses to overcome their consequences: a political economic slice]. *Ekonomika Ukrainy* [Ukraine economy], no. 6, pp. 41–53. URL: http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_06_041_uk.pdf
4. Hadzalo Ya. M., Luzan Yu. Ya. (2021) Zovnishnoekonomichna diialnist ta rezultatyvnist funktsionuvannia ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Foreign economic activity and effectiveness of functioning of the agrarian sector of the economy of Ukraine]. *Ekonomika APK* [The economy of the agricultural sector], no. 4, pp. 6–17. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104006>
5. Demchak I. M., Mytchenok O. O., Trofimova H. V. (2020). Zovnishnotorhovelnyi obih produktsii APK [Foreign trade circulation of agricultural products]. Kyiv : NDI "Ukrhropromproduktivnist" [Research Institute "Ukragroproductivnist"], 50 p.
6. Ofitsiyniy sait Ministerstva ahrarnoi polityky ta prodovolstva [Official website of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine]. URL: <https://minagro.gov.ua/>
7. Ofitsiyniy sait Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy [Official website of the State Customs Service of Ukraine]. URL: <http://customs.gov.ua/>
8. Ofitsiyniy sait Ministerstva finansiv Ukrainy [Official website of the Ministry of Finance of Ukraine]. URL: <https://www.mof.gov.ua/>
9. Ofitsiyniy sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. Karasova N. A. (2016) Eksportoorientovana diialnist ahrarnoho sektora v umovakh hlobalizatsii svitovoi ekonomiky [Export-oriented activity of the agricultural sector in the conditions of globalization of the world economy]. Zhytomyr: Polissia, 256 p.
11. Karasova N. A. (2019) Metodolohichni osoblyvosti doslidzhennia eksportoorientovanoi diialnosti [Methodological features of the study of export-oriented activity]. *Biznes Inform*, no. 7, pp. 154–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2019_7_22.
12. Matviishyn, Ye.H., Havriushyna, M.Ye. (2023) Prohnozuvannia vplyvu rosiiskoi viiskovoi ahresii na obsiahy vyrobnytstva ta eksportu ukrainskoi ahrarnoi produktsii [Forecasting the impact of Russian military aggression on the volume of production and export of Ukrainian agricultural products]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* [Efficiency of public administration] no 4(73), pp. 51–55. DOI: <https://doi.org/10.36930/507308>
13. Naumenko, N. S. (2023) Pereshkody na shliakhu ukrainskoho zernovoho eksportu: ekonomichni naslidky pershoho roku viiny. Rebuild Ukraine: sprava vsoho tsyvilizovanoho svitu [obstacles on the path of Ukrainian grain exports: economic consequences of the first year of the war. Rebuild Ukraine: the business of the entire civilized world]. Vezha-Druk [Tower-Print], pp. 16–21.
14. Nehrei, M., Taranenko, A., Kostenko, I. (2022). Ahrarniy sektor Ukrainy v umovakh viiny: problemy ta perspektyvy [The agricultural sector of Ukraine in the conditions of war: problems and prospects]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society], (40). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1474/1420/>
15. Nivievskiy O. (2023) Dotatsiia YeS na tranzyt ukrainskoho zerna pide u kysheni treideram, a ne ahrariam [The EU subsidy for the transit of Ukrainian grain will go into the pockets of traders, not farmers]. URL: <https://agroportal.ua/news/finansy/dotaciya-yes-na-tranzit-ukrajinskogo-zerna-pide-u-kishenyu-treyderam-a-ne-agrariyam>
16. Ostashko T. O. (2016) Eksport ahroprodovolchyykh tovariv u YeS: perspektyvy i zavdannia [Export of agro-food products to the EU: prospects and tasks. Economics and forecasting]. *Ekonomika i prohnozuvannia* [Economics and forecasting], no. 1, pp. 83–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_1_8
17. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku eksportu produktsii silskoho hospodarstva, kharchovoi ta pererobnoi promyslovosti Ukrainy na period do 2026 roku [On the approval of the Strategy for the development of exports of agricultural products, food and processing industry of Ukraine for the period until 2026], Rozporiadzhennia KМУ vid 10 lypnia 2019 r. № 588-r. [Decree of the CMU of July 10, 2019 No. 588]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text>
18. Kros-sektoralna eksportna stratehiia «vdoskonalennia navychok». Doslidzhennia [Cross-sectoral export strategy "improvement of skills". Research]. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=308d7f4c-4b86-42ad-b526-3cd3e0023cd9>
19. Ukrainska Zernova Asotsiatsiia [Ukrainian Grain Association]. URL: <https://uga.ua/statistika-zernovogo-koridoru/>
20. Fishchuk, I. O. (2022). Statystychniy analiz eksportu produktsii ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Statistical analysis of the export of products of the agrarian sector of the economy of Ukraine]. *Problemy suchasnykh*

transformatsii. Serii: ekonomika ta upravlinnia [Problems of modern transformations. Series: Economics and Management], (5). DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-5-03-03>.

21. Shebanin V. S., Shebanina O. I., Khylo I. I. ta in. (2012). *Ekonometriia. Laboratornyi praktykum v EXCEL: navch. Posibnyk* [Econometrics. Laboratory practice in EXCEL: teaching. Manual] 480 p. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2764/1/EKON_2012.pdf

22. Boryshkevych, I., Halas, L., Yakubiv, V., Hryhoruk, I., & Turala, M. (2023, March). Modeling the sustainable development of the foreign economic activity of agricultural enterprises (case for Ukraine). In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1150, No. 1, p. 012009). URL: <https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2023E%26ES.1150a2009B/abstract>

23. Feng, F., Jia, N., & Lin, F. (2023). Quantifying the impact of Russia–Ukraine crisis on food security and trade pattern: evidence from a structural general equilibrium trade model. *China Agricultural Economic Review*, 15(2), 241–258. URL: <http://surl.li/kdxya>

24. Hussein, H., & Knol, M. (2023). The Ukraine War, Food Trade and the Network of Global Crises. *The International Spectator*, 1–22. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03932729.2023.2211894>

25. Lukash, S. M., Sokhan, I. V., & Danko, Y. I. (2023). Research on foreign economic activity of agrarian enterprises of Ukraine. URL: <https://repo.snau.edu.ua/handle/123456789/10623>

26. Rexhaj, F., Vilks, A., Sirenko, N., Dubinina, M., Melnyk, O., & Bodnar, O. (2023). Participation of international organisations in solving the problems of the agricultural sector of Ukraine. *International Journal of Environmental Studies*, 80(2), 324–333. URL: <https://science.rsu.lv/en/publications/participation-of-international-organisations-in-solving-the-probl>

27. Steinbach, S. (2023). The Russia–Ukraine war and global trade reallocations. *Economics Letters*, 226, 111075. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165176523001003>

28. Verbytska, H. L. (2023). Problemy vitchyznianskykh eksporteriv v umovakh voiennoho chasu [Problems of domestic exporters in wartime conditions]. *The actual problems of regional economy development*, 1(19), 167–176. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde>

29. M. Puhachov, 2022 roku Ukraina suttievo posylyla yevropeyskyi vektor aharnoho eksportu [In 2022, Ukraine significantly strengthened the European agricultural export vector]. URL: <http://surl.li/kguyy>.

30. Plan Marshalla dlia pisliavoiennoho vidnovlennia Ukrainy. Propozytsii HD OON v Ukraini [The Marshall Plan for the post-war reconstruction of Ukraine. Proposals of the UN General Assembly in Ukraine]. URL: <http://surl.li/efyzy>